

Véget nem érő vészorszakok

Sütő András: Létvégi hajrában

zomorkás számvetése, az Erdély tizenegyedik parancsolata fordulatával mondanám: nem képzelgés, hogy a temetésén, nyilván a „lelki füleimmel”, háromszor ballottam a hangját. Háromszor szólt hozzám. Illetve legelőször hozzánk, rajtam kívül a Létvégi hajrában összeállítóhoz, akiket lassan, rövidre mérve a lépteit, s Évába, feleségébe kapaszkodva, alig egy bónappal előbb a háza kapuján túl az utcáig kísért; itt integetve váltunk el egymástól. Hogy örökre szólan, csontsovány teste s megtört fényű tekintete is sejtette, s még inkább, hogy aki mindig készen állt rá és készítetett, már a humorra se hajlott.

Mintha e bibáját helyrehozni, mulasztásáért kárpótolni próbált volna, úgy hallatszott hozzám a hangja, még a szertartás kezdete előtt. Ám itt rögtön muszáj kijavítanom magam. Akkurátusnak és aggályosnak kell lennem, nehogy, mint cikkeiben, könyveiben a legapróbb betűbibát itt a földön, szóvá tegye ott fenn a magasban, hogy miről is szándékozom beszélni. Szólit pedig Uramnak vagy Uraságodnak, de még inkább tegez, hozzátéve a keresztnevemet, vajon meggondoltam-e, mit is akarok mondani. Csak nem azt tán, hogy a szertartás az istentisztelettel kezdődött, déli egy órakor; s hogy ami előtte volt, a gyászolók felsorakozása koszorúkkal, virágokkal a templomajtónál, majd benn a ravatalnál, az mindennek része lehetett, az egy szertartást kivéve. Odaállni a koporsóhoz, ott lenni a halott közelében, s úgy hajtani fejet előtte, utoljára, mintha még élne, mintha még kesernyés mosolyával, szeme hunyorításával jelezné, csodálkozik, hogy mit keresünk ott. S azért sem mondhatnánk, hogy éppen őt, mert gyorsan felelne, mit keressük, mikor megtaláltuk, itt van, és csakugyan, a ravatalától eljőve, már a padban ülve látni, s ez az, ami minden, csak nem képzelgés, abogy a templomkert felőli ajtóban őszén, lobogó hajjal megjelenik, szakasztott mása, s mielőtt még eltűnne vagy elvegyülne a várakozók között, odaúgja felénk: „Gyászoltok, fiúk, gyászoltok?”

A régi, ismerős hang magán is mosolyogva ugrat, ingerkedik, mint aki ott folytatja, ahol a kolozsvári színpadi bemutatóit követő együttlétek alkalmával abbahagytuk, a „Temető kapuja, sarkig ki van nyitva” vagy „A temetőben láttalak, a temetőben láttalak meg először” kezdetű dalokat énekelve. Vegyesen, persze, azzal, hogy „Zászlónk alá annyi magyar álljon”, vagy a másikkal, amelyeknek egy részét a zongorakíséretével annyit, de annyit fújtuk, hogy „görögdinnye farú vagyok, annak adok, akinek akarok, mégis egészben maradok”. A dallamok, szöveg- és emlékfoszlányok mintha csak azért szállnának, lebegnének, hogy ha tanúsítani nem is, de egy pillanatra bár érezni, gondolni lebessen: ami zajlik, az ő akarata szerint valóan „vidám temetés egy bolyongó porszemért”.

Aztán a Himnusz éneklése közben szólalt meg, mint aki mosolyogva int, vigyáznék ezzel a vidámsággal. A templomi szertartás végezte felé szemrevételezi, hogy állni állok ugyan, ám valami okból nem jön ki hang a számon. Tán az előttem levő férfiú, a szerkesztő vállának rázkódása, egész hátának remegése rendített meg, s ezért csuklom bele a dallamba. Mintha az ének

fordulata, a „ha küzd ellenséggel” egyszerre csak személyes vonatkozásúvá vált volna, mintha egy pillanatra beteljesedett volna rajtam a jóslata. „Milyen ellenséggel küzd maga?” – jutott el hozzám, ki tudja, kinek, minek a sugallatára a kérdése, s a készen, kéznél levő választ kapásból vágtam rá, hogy „A síráséval, bizony”. Amire ő nem annyira megnyugtatóan, hanem inkább kiigazítás végett valami olyasmit sugott, hogy a sírás semmiképp se vehető ellenségszámba. Ennyi, ami abban a pillanatban végigvillant előttem, végigfutott bennem, rajtam, és csak jóval később merült föl, hogy vajon nem Gyümölcsoltó Gergely történeteinek tanulsága gondoltatta-e így. Azokon ugyanis annyira jókat derültek, hogy „minden nevetésünk után egy kicsit öregebbek” lettek – amiből következhette, hogy akkor pedig a sírások után fiatalabbakká válhatunk?

Harmadjára, már a temetőbe tartva, mint annyiszor élete során, most a koporsóba zárva is a tőle telhető határozottsággal sietett a segítségemre. Szinte kerek egész mondatot diktált, még a jellegzetes hanghordozását, a mondat végi nyomatékkal ejtett szót, szavakat is követni véltem, amint a gyászoló ismerősöktől innen is, onnan is feltett kérdésre fogalmaztatta a választ. A kérdés pedig így szólt, eléggé hangosan, magyarországi és romániai barátoktól is, illetlenül és méltatlanul bár a gyász csendjébe és ünnepébe, ám nem bárdolatlanabban, mint amire vonatkozott: hogy olvastam-e a helybeli, azaz marosvásárhelyi kulturális betilapban megjelent nekrológot vagy mit. S ha igen, miként vélekedek róla. Hárítgattam a véleménymondást. El is hárítottam, de nem annyira az idő és hely alkalmatlan volta miatt, hanem mert szégyelltem volna továbbítani, amit a Halott sugott, nehez elbinni, hogy mint életében, most is finoman ügyelve az árnyalatokra, a stílus finomságaira. Így kerekedett ki, töviről hegyire így állt meg a válasz: „Adja meg az Isten a főszerkesztő Asszonynak, hogy teljék meg érte és miatta is a vártemplom. S álljanak annyian még a falakon kívül is... – s itt mintha elakadt volna a ságásban, vagy én vettem át tőle a szót, folytatva s befejezve a mondatot –, álljanak annyian, mint abányan az újságjáért sorban álltak s állnak a bódék előtt.”

Ennyi volt – a végső búcsú alkalmából Sütő András így elegyedett szóba velünk, fordult hozzánk, hozzám. Hiába igyekeznék elbitetni: jelenése, testtel és testetlenül innen volt mind a káprázat, mind a bódulat birodalmán, nem a révületbe esés vagy felcsigázott képzelet műveként, hanem e világról és e világra valóként tűnt elő. Talán az történhetett e templomi sürgölődésben, parlamenti képviselők jövése-menése közben, ami a Halott édesanyjával egy régi nyári konyhai kép látomásos tanúsága szerint történt: ő „befelé nézelődve” a fiait látta, mi, illetve hát én pedig az Író, a „Drága fiú” szellemalakját. Aki – most, utólag gondolhatni – azzal, amit mondott, sugott és tanácsolt, nem vétett az egyik tanítómesterétől még ifjú korában ellesett szabályok betartása, a fontossági sorrend követése ellen sem. Hiszen a gyásszal, a halállal kezdte, a küzdelem kényszerével folytatta, s csak legvégül merült föl az alkotás értelme, az irodalom megbecsülése. Szava gyengéd évődés volt, az alkalmat és önmaga személyét kibébitő – ahogy írásaiban a hasonló helyzetek minősülnek – „góbés elmeszikra”, játék. És végül, amit inkább elnézett, eltűrt nekem, semmint ő kezdeményezett, gonoszkodás, a kiváltó okhoz képest azonban aránytalanul enyhén, szelíden szinte.

Amivel pedig halála után meglep, posztumusz kötete, a *Létvégi hajrában* írásai – ahogy az alcím összegez: esszéi, jegyzetei, beszélgetései, levelei – révén, az talán a hangvételeiben tér el leginkább személyisége játéokra, tréfára mindig kész természetétől és attól a könnyedségtől, amellyel az igen súlyos gondolatokat is képes volt forgatni. Legjobban

még a könyvnek a két szerkesztőtől és a jegyzetek íróitól, az életmű minden bizonyos legalaposabb ismerőitől és legszolgálatkészebb gondozóitól, Ablonczy Lászlótól és Cs. Nagy Ibolyától származó címe érzékeltet valamit abból a feszelen, másképpen szólva, a feszültségeket kerülő viselkedéséből, ahogy élete, pályája közeli lezárulásához viszonyult: a szókapcsolat, noha fanyar kissé, mégsem keserűséget, kiábrándultságot tanúsító. És nem is zordságot, ahogy pedig a *Képalírások*... életösszegző sorai alapján következtetni lehetne. A gyermekszivajos ház képétől az „omló egeket is könnyedén megtartó egészség” látomásáig ível itt a képzelet, hogy aztán „a sikaszoói pisztrángok felé igyekvő hétvégi hajrából létvégi hajrává zordult” élet magányának tényét rögzítse. Ennek a zordulásnak, rideg komorságnak azonban, ahogyan az életműben korábban sem volt, most sincs jele, nyoma. A cím nyelvi fordulata, a szókapcsolat hasonlóan az olyan szóeleményeihez, mint a „nyelvkárosult” vagy a szülőföld „sírhanjtjelöltje”, hordoz magában valami furfangos hangulatot, valami olyan kedves derűt, amely a lét megszüntethetetlen abszurditásának felismeréséből fakad. A lehetetlennel nem viaskodva, az önsajnálatot messzire űzve, fennkölt lélekre vallóan veszi tudomásul: az élet célegyenesében minden erőfeszítés, minden buzdítás és buzgalom csak közelebb visz a halálhoz. Józanul tudatja tehát másokkal – mint a Bogdán Lászlónak címzett levele is tanúsítja –, de elsősorban tán saját magával, hogy „az elmúlás igéje most már reám osztva – törvényként, mi alól kibújni nem lehet”.

(Az *elmúlás igéi – köszöntőkben*) Tényszerű, tiszta, mégsem száraz, mégsem szenttelen beszéd ez. Mint mindegyik, ahol a beszélőnek a (természeti) törvényektől való függősége, önnön véges volta, a „mindenek útjára” indulása merül föl. Például abban, ami szülőfaluja templomában, a 75. születésnapot köszöntők körében hangzott el: noha „várnom kell, vagy várni akarok legalábbis” erre az útra – mondta –, „az öregségnek mégiscsak azon a fokán” állónak érezte magát, ahol mintegy búcsúzásként munkára serkentette az egybegyűlteket, jókívánságait fejezhette ki, tanácsot adhatott. A *Muszáj visszafordulnom...* világosan mutatja, szembetűnően szemlélteti az önnön elmúlásához való viszonyát. Helyzete a derűs és nyugodt szemlélőé: „kissé tréfásan” említi, hogy hetvenöt éves fővel még mondhatta, kiragasztja a homlokára: „öregség miatt zárva”, de nem biztos, hogy a nyolcvanas évfordulón is mondhatja még. Nem a félelem beszélt belőle, s aligha a megérzés – inkább a zárómondatban fölerősödő higgadtság és remény. Hogy „megáld majd az a nyugalom, amellyel én innen a közelből mindezt figyelni fogom”. Mindezt, vagyis Pusztakamarás és környéke helyzetének, magyarsága sorsának jobbra fordulását. Másutt a természet parancsát a mesék csodavilágába fordítja át, arról beszélve, hogy az „öregkori valóságban” az idő múlása a szabadesés törvénye szerint gyorsul, és lesz „három nap egy esztendő” (*Csónakunk alól elmegy a tenger?*). Ennek fényében ragyogtatja fel Jókai „naplementi vallomását”: „Ha ma elhagynám a földi világot – idézi az *Erdély tizenegyedik parancsolatában* –, csak azt tudnám referálni annak a másik világ népének, hogy ez az elhagyott nagyon szép világ volt.” De a saját szótárában is „drága és pótolhatatlan” az Idő s az „iramló” lét. S annál drágább és pótolhatatlanabb, minél biztosabban tudja, Kháron keresi őket, „feleségem és jómagam”, s minél inkább „szárnyaszegett a bizakodása” neki is, hogy meggyógyulva, évtized múlva is „bú és betegség nélkül szökdelhet-szállhat derűs kedélyünk” (*Képalírások...*).

Az iramló lét is, ám még inkább a társak, barátok eliramlott élete az, ami megszólalásra bírja. Az emlékezéseknek nem a kényszere, de a pusztá alkalma. Hogy Illyés Gyula

emlékét idézve tünődjék el a Petőfi emlegette „kétországos nemzet” mai helyzetéről (*Haza a magasban és a mélyben*). Hogy Vörösváry Istvánnéval osztozva a gyászban, méltathassa az elhunyt férj szolgálatos voltát (*Pistánk mosolya kísért*), akárcsak a magyar irodalom bécsi hírvivőjének, Szépfalusi Istvánnak a „sugárzó példájá”-t (*Égő szánkról a szó...*). A Mindenek Útjára lépettekhez fordulás – a *Röpke levél Kövi Pálhoz* tanúsága szerint is – többnyire a közös múlt felidézésének, a „tovarobajlott” évtizedek számbavételének lehetőségére. Legyen szó akár a költészetben „csodaemberként” megjelent Horváth István életművéről, amely az irodalom és a közösségi sors kapcsolatának tapasztalatait gondoltatja újra (*Jöttem valahonnan...*), akár az „elmúlt fél évszázad legszebb szavú és legegységibb hangú” irodalomtörténézésének, a tegnap volt jó barát, Czine Mihály szobrának avatásáról (*Az írás szabadságának védelmezője*). Vagy az erdélyi irodalom két olyan merőben eltérő egyéniségéről, mint Kemény János és Böződi György, akiknek azonban a szocializmusbeli sorsa tán nemcsak a meghurcoltatásban volt közös, hanem ennek elviselésében is (*Vallani és vállalni, „Álmodban feladnám a szemüvegedet...”*). Az igazi „ikertestvérek” azonban, akikkel jó volt „élet és halál terein játszani”, Sinkovits Imre és Agárdy Gábor: rájuk emlékezve, őket köszöntve mindig elkápráztatja páros évődéseik tűzijátéka, „villámreplika” viadalaik, szópárbajaik szellemessége. Magatartásukat ezért állíthatja-állítja, többször is, az írástudók elé, hiábavaló példának. „Egyik a másikra sohasem árnyékot – mindig fényt próbál vetni” – ez lenne a magyarországi színészek közeli mintája, ha nem volna annyira távol tőle az erdélyi magyar írók emberiessége, érték iránti tisztelete. Mint ha egy részük elégtelennek tudná azt a kikezdehetetlen tapasztalatot – hányszor hozza szóba Sütő András! –, hogy az „Idő embereken lépdél”, s lépdelni történnének maguk is az idővel együtt, az embereken.

Ám túl a két színészszeni példáján, kik tükörképei lehettek az öregedésben is, az idő múlására figyeltettek mások, fiatalabbak ünnepi eseményei, születésnapjai, díjai vagy ahogy Kő Pált, majd Csoóri Sándort köszöntve nevet ad az indoknak, „jubiláris kalamitásai”. Ezért forgathatja úgy a szót, az ötvenedik születésnapja körül Balassi Bálint-karddal kitüntetett Nagy Gáspárhoz mint vele „azonos szellemi vércsoportba” tartozóhoz fordulva, hogy befejezi a méltatást, mert ahonnan ő nézi a napot, úgy látja, „esteledik”. „Fáradt vagyok a fáradatlan létvégi hajrában” – a „kardos vitéz”-nek szóló másik levelét már ezzel indítja útjára, a költő *Végvári ének* című versét köszönve meg. *Költő az erdélyi télben* – Farkas Árpád köszöntése is a rokon léleknek szól, akivel osztozhat abban a hitben és gondolatban, hogy az irodalom nem csupán „az egyetemes emberi lelkiület csodáinak tükré”, hanem „évezredes nemzeti küzdelmeink tanulságainak” tárháza is. Írástudók számára – int újra és újra – alapkövetelmény: „mindenekelőtt megmaradni, fennmaradni, s majd azután úzni csodaszarvast”. Vallani és vállalni – ehhez az 1920-as évek végén megfogalmazott, egyszersmind vitatott erkölcsi alapelvhez köti a költő művészi kiteljesedését, hogy végül Nagy Gáspárt idézve mondhatta róla is: nem volt bátor, csak nem volt mersze gyávnak lenni. *Magyari Lajosnak* a lélekerősítő szolidaritást köszöni, a kiállást mellette az általa meg nem nevezett, máskülönben meg „íróknak nevezett bírók, zsurnaliszta orvgyilkosok ellen”. *Bogdán Lászlónak* a mesejátékát méltató szavait mint vigasztalást fogadja. Pintér Lajost viszont ő vigasztaltatná, Szekér Endrével, s óvna a didergéstől, hisz a szerkesztő-költő még „nyári csillagok alól nézelődhet Isten őszi csillagai felé”.

A hatvanéves Görömbei Andrásnak küldött *Pohárnyi köszöntő* egy villanással esetleg a ket-tős állampolgárságról szóló szégyenteljes népszavazást is láttatja, kijelentve, hogy monog-ráfusától kapta a „magyar irodalmi állampolgárságot”. Hite és reménye szerint vele is azo-nos szellemi vércsoporthoz tartozik, és ezt csak megerősíti egy levél (*Cs. Nagy Ibolyának*), ahol az irodalomtörténést azon kevesek közé sorolja, akiket szeret is, s akik egyúttal a legjobb barátai is. Mert van író, kit szeret az ember, de nem barátja – teszi hozzá, s a kötet utalásai alapján most talán rövidebb névsort lehetne összeállítani, mint régeb-ben, a lista legelején azonban mindenképp ott szerepelne Kovács András Ferenc, akinek poétikai szótárát káprázatosan gazdagnak, rímkészletét bőségesnek, az egészet, „túlzás nélkül”, Arany János-inak tartja (*Csónakunk alól elmegy a tenger?*). Mindez nem igyekszik tán példa lenni, de az lehetne – a színészbarátaival kapcsolatosan már idézett példáié, hogy egyik alkotó a másikra ne árnyékot, de fényt próbáljon vetni.

Amely intelemnek is fölfogható gondolatot a Kántor Lajoshoz szóló születésnap-i le-vél 1997-ben (*Példás mozdulat*) úgy ismételte meg, mint a szerző beszélgetéskötetének el-olvasása után leszűrt legfőbb tanulságot: hogy „mindenek ellenére”, azaz a diktatúra da-cára, az „elomlott időben” mégiscsak volt „irodalmi élet” Erdélyben, „mert voltak férfiak”, akik eszerint cselekedtek. Ha nem állítaná, akkor is tudnivaló, jelzi a múlt idő, hogy ma nincs így. Olykor-olykor a stílus túlzásaiba csapó szóeleményei, az akasztoló-gus például vagy akár a zsurnaliszta orvgyilkos az emiatt érzett elégedetlenségének a ki-fejezői. S nem meglepő, hogy miként ezt ugyancsak Cs. Nagy Ibolyának írta, az évek óta tartó, igazából a rendszerváltoztatás utáni „irodalmi” magánya hiányérzettel tölti el. S kikkel oszthatná meg, kikkel beszélhetné ki panaszait, sérelmeit, ha nem éppen a nem-zedéktársaival vagy a még idősebbekkel – vagyis az eredetileg nyilvánosságra tán nem is szánt, ám most a jóváhagyásával napvilágra került köszöntők panasziratokként is olvas-hatók. A Tamási Áron alsócsernátoni szellemgyermekének mondott hírlapíró, Sylvester Lajos Julianus-díja például jó alkalom számára, hogy panaszát metaforában jelenítse meg. Mint annyi más írásának tárgya, utolsó közéleti, politikai megnyilatkozásainak alapvető témája mutatkozik meg itt is, a kisebbség jövője: „Közös álomtemplomunk toronygomb-jaként épp ez a gondolat ragyog: az erdélyi magyarság önrendelkezése, a Székelyföld te-rületi autonómiája.” Ugyanitt a publicista hangvételének radikális fölerősödését hallván, nem áttolja fölhozni, ami ugyancsak visszatérő észrevétele mások esetében is, hogy „né-ha kisiklik a hang; néha ama bibliai szélkergetés magaslatait érinti”. Másik nemzedéktár-sát, Beke Györgyöt ünnepeelve már azokon a szélkergető, ködevő természetűeken me-reng, akik ma sem értik meg, hogy ők az indulásuk idején „az antoneszkánus, Maniu-féle román jobboldal tömegmészárlásai elől csak balra” menekülhettek. Nagy Pál Tamási Áron-díjának laudációjából (*Dicséret és tanúskodás*) sem hiányoznak az előbbi minősítések, kiegészítve a fellegjárás gyanús képességével, s azzal a Mikes Kelemtől származó gon-dolattal, hogy „ahová rendeltelek, oda el kell menni, és ott kell maradni, valamég a ke-nyérben tart”, és Bethlen Gábor annyiszor idézett óvásával: úgy cselekedjünk, hogy meg-maradjunk.

Hogy e kötelességeszme és magatartáselv hangoztatásában és vállalásában Sütő And-rás mennyire megingathatatlan – igazán hozzá szokhattak olvasói. Ami viszont szokatlan, ami újságnak számít, vagy ami ebben a kötetben bármelyik előzőhöz képest tágabb teret,

nagyobb nyomatókat kap, az ennek az eszmének és elvnek a XX. századi történelemben való nyomon kísérése. Különös tekintettel Trianonra, de arra a második világháború utáni társadalmi rendszerre és ideológiára is, amit jobb szó híján csak a szocialista jelzővel lehet illetni.

(*A fennmaradás igéi – vádbeszédekben*) Igaz, hogy korábbi kötete, az *Erdélyi változatlan-ságok* különböző helyein is úgy ítélte meg, az első világháborút lezáró béke egész Magyarországot tekintette hadizsákmánynak, dobta oda a fosztogatóknak. Igaz, hogy a Trianon-szindrómát a „volt, van és megmarad” hármas igéjével illette. Ám nem állította, vissza-visszatérően, kitartóan és nyomatékosan, hogy Trianon olyan „vértelen hungarocídium” volt, amely a „zsidóneurózis párjaként” mutatkozik (*Közös álmotemplomunk*). A zsidó–magyar sorsnak a múlt század harmincas éveiben már Németh László által is fölvetett párhuzamain túl a hányattatások hasonlóságai odáig juttatják el, hogy lényegét tekintve mind a két világháború közötti, mind az az utáni idők javarészét mint a „nemzeti vészorszak éveit”-t nevezi meg és tartja számon. Úgy véli, a húszas évek jellegzetes transzszilván lelkisége nem egyéb (volt), mint e „kényszerállapot kifejeződése” (*Vallani és vállalni*), s ezzel a meglepő érveléssel szól bele a romániai magyar művelődéstörténet bizonyosan befejezhetetlen transzszilvanizmus-vitájába. Még meglepőbb, hogy Farkas Árpád indulására emlékezve, a hatvanas évekre is úgy gondol vissza, mint amelyek az „erdélyi magyarság vészorszakában” teltek el, a „fanatikusan dogmatikus irodalompolitika” dühöngése közepette – ez a vélekedése viszont merőben ellentétes azokéval, akik (például a Kántor–Láng-féle irodalomtörténet nyomán) épp ehhez az időszakhoz kapcsolják a „korváltás” fogalmát mindenekelőtt a Forrás-nemzedékek (köztük a második, ahová Farkas is sorolhatik) fellépésének következtében (*Költő az erdélyi télben*).

Nagyon fontos kiemelni, hogy csak az államhatalmi akarat, az (irodalom)politikai szándék érvényesítése szempontjából hozza egy szintre e különböző korszakoknak a magyar kisebbséghez való viszonyulását, a hungarocídiumot szinte megszakítás nélkülnek, folytonosnak tudva. Máskülönben azonban, például az alkotók, művek, de akár a kulturális életet tekintve is ő maga hívja fel a figyelmet a közöttük levő szemléleti és értékbeli különbségekre, a folytonosság meg-megszakadására. Az állam jellegéből, természetéből nem következtet a kultúra, az irodalom jellegére, természetére. Főleg nem a minőségére, a színvonalára. Talán a *Jöttem valahonnan...* képes beszéde igazít el a legpontosabban: a demokrácia térképén harminc-negyven esztendő lehet „üres folt”, az irodalomén, a művészetekén azonban nem. Azokkal hadakozva jelenti ezt ki, akik a rendszerváltoztatás előtti időket „esztétikailag meg nem történt irodalmi szakasznak” szeretik-szeretnék tudni. Vagy akik – mint egy „isten tudja, hogy irodalmi ügyekbe miként keveredő református lelkész” –, nyilván értékvaktságukban, azt hányják a szemére, hogy a drámái „a hatalom féltéséből születtek. Azért támadták a diktatúrát, hogy javítsanak rajta.”

Egyértelmű tehát, hogy a két világháborút lezáró békeszerződéseket egyaránt a „győztes hatalmak megismétlődő hungarocídiumaként” fogja fel, minek következtében „váltott hóhérok kénye-kedvére bízattunk, és kultúránk, nyelvünk végveszélybe jutott” (*Édes Néném, ne hagyj el!*). *Tündéerkertünk pusztulása* Trianon óta tart – erősíti meg Jékely Zoltán, az Ady óta legnagyobbak mondott erdélyi magyar költő egyik elégiájának sorai-val. Kántor Lajossal beszélgetve biztos a tényállításban, hogy amióta az erdélyi magyar-

ság kisebbségi sorsba jutott, „csakis az erőszak rémével tekinthet szembe minden eszten-dejében, minden évtizedében – és mindig azzal a fehér zászlóval, amit toleranciának nevezünk, mert a romániai magyarság adott helyzeténél fogva volt kénytelen mindig to-leráns lenni minden tekintetben” (*A túrés határai*). Szerinte ez a sors, ez a túrésra kény-szerülés a magyarságban olyan magatartást alakított ki, amilyen vonások korábban nem jellemezték. Erős szóval mondja – maga minősíti így –, hogy a „kushadás”, ráadásul az indokolatlan önkritikával párosulva ilyen karakterjegy. Ezért helyezi új fénybe, más meg-világításba, szemben például a transzszilvanizmussal, a „Fábry-szólam”-ot, a kisebbségi jelszóvá nemesedett vox humanát is – szerinte egyoldalúan, „csupán szinte a könyörgés hangján próbál a többséghez közeledni”. Ezzel pedig – ahogy egyik interjújában mon-dja – a nyolcvanöt esztendeje tartó „önként és az államilag szervezett kényszerasszimilá-ció” ellenében sehová, semmire se lehet jutni. Minden indulat nélkül kijelenthető, amit szülőfaluja templomában ki is jelentett: Trianon döntéseinek következtében a több mint nyolc, keserves évtized alatt ahogy az ő szűkebb családjának, úgy a romániai magyarság egészének is megcsappantak „nem csupán a lehetőségei, de az élet fenntartásához szük-séges erői is” (*Muszáj visszafordulnom...*). S mindez onnan ered, hogy „győztes mézáró-sok földaraboltak minket”, s lettünk a Petőfi búsulta kétországos nemzetből hétországos-sá (*A nemzet részei vagyunk*).

A „Mohácsnál gyászosabb” Trianon „frakkos böllereinek bárdja” elvégezte tehát a munkáját, a külső erőszak megtette a magáét – készít vázlatot másutt is ugyanehhez a képhez. S noha tud, hogyne tudna Ady „fájdalmas jóslatairól”, Erdély elvesztésének még az első világháború előtt fölremlő látomásáról és szigorú ítéletéről, hogy elveszünk, mert elvesztettük magunkat, hallja és hallatja továbbá Németh László sóháját is, hogy Erdélyt a román anyák hódították el előlünk – a „földldhatatlan Trianon-szindróma” kialakulá-sának eme belső tényezőit mégse nagyon veszi számításba. Aki pedig eszerint formált vé-leményt, és hozzá még a szétszóródott magyarság szellemi-művelődési küldetéséről szőtt „merész álmokat”, az, nevezetesen Németh László, nem egyszer elmarasztalásban része-sül. A „közép-európai eszme apostolátusát vélte fölállalhatónak, miközben a Miatyán-kot mormoló papjaink szájából is kiverték a fogat” – e szerint a tejestvériség gondolatá-nak hirdetője a harmincas évek közepi romániai utazása súlyos szellemi és lelkiismereti válságba sodró tapasztalatai ellenére (vagy azokkal együtt) amolyan fellegjáró lett és ma-radt volna. Hiszen úgy szőtt álmokat, hogy „megfeledkezett azok emberi jogi feltételei-ről” (*Trianon, a fájdalom viharzónája*).

De hiszen nem abba torkollanak-e a kötetnek a szocialista rendszert s még előbb, az úgynevezett népi demokráciát érintő eszmefuttatásai, hogy a közös álmok, tervek valóra váltásának, az ország iparosításának, a mezőgazdaság átszervezésének, a kolhozosításnak mindvégig hiányoztak az emberi jogi feltételei? S emiatt, persze, nem is lehetett megfe-ledkezni róluk. Már az adott törvényekhez való ragaszkodás – a lócsiszár is példázta – ki-hágásnak minősülhetett. S voltak bizony fogkiverések, erőszaktevések, volt a *Csögör La-jos sírjánál* idézett poklok pokla. Éppen elég mély és szörnyűséges ahhoz, hogy érvényesnek lehessen tartani, a kötet egészére ki lehessen terjeszteni, amit az *Iskolai Gond és remény* mint célt jelöl ki: „nem önarcképet kívánok aranyozott rámába rakni, hanem ellenkezőleg: egy nemzedék kudarcainak keserűségéről vallok”. Muszáj azonban újra

hangsúlyozni: a gyűjtemény nem a művészi kudarcok beszámolója. Azokat, nem egyszer ismétlődik a bizonyítható állítás, ki-ki eléggé korán leküzdötte és megszenvedte magában. A legjobbak „rendes feltámadása”, azaz fölocsúdása a csalódásból, rádöbbenése a tévedésre, mi több, a megtévesztésre, hogy egy a kotta, s más a hang, már az ötvenes évek közepére, végére megtörtént. Akkor hát nem sorakozhatnak egymás után másféle kudarcok, csak a hitbelieké, a közéleti, politikai szerepvállalásoké?

A nemzedék indulása óta eltelt négy és fél évtized szakaszról szakaszra való tárgyalását nézve: igen. Tényleg, mintha „vészorszak” lett volna, ami ráadásul véget sem ért, hanem – a korábbi kötet címe is figyelmeztetett rá – változatlanul tart. S hogy mikor, mivel kezdődött? A földosztással, a paraszti nyomorúság felszámolásának lehetőségével nemigen. Az 1945–1947 közötti kisebbségjogi változásokkal, a kolozsvári állami magyar egyetem, szín-, illetve képzőművészeti főiskola, a marosvásárhelyi orvosi egyetem létrehozásával, a moldvai csángóknak engedélyezett teljes magyar iskolai hálózat kialakításával szintén nem. Még ha mindez megannyi mézesmadzag volt is, elhúzva, nem utolsó sorban, az Erdély jövőjéről Párizsban tárgyalók szája, orra előtt, bizonyásgúl, hogy Románia biztosítja „nemzetiségeinek az alapvető emberi jogokat” (*Elfogyott a mitikus türelem*). Márton Aron „nyilvános aggodalmai” csípték ugyan „az új hatalom szemét”, de legalább ennyire a magyarság politikai vezetőit is, hogy aztán az Úr hamarosan, „ezerkilencszáz és negyvenkilencben” elforduljon Erdélyországtól, miután a „szektáriánus hitnyomozóknak és Lenin-fiúknak szabadrablást engedélyezett” (*Dicséret és tanúskodás*). Az 1948-as államosítás tehát nem volt más, mint „magyarán szólva pártállami, nacionalista rablás, fosztogatás”, s jött a „népi demokráciának becézett bunkókrácia”, mégpedig „két emberöltőnyi agyimosással”, janicsárhadak nevelésével (*Szellemvár az Órhegy alatt*). Ez a fél évtized hosszúságú újabb vészorszak egyneműsége, egyöntetűsége legfeljebb annyit változott, amennyit a pártfőtítkári váltás jelentett. Például 1965-ben, Gheorghiu-Dej után Ceaușescu uralmának kezdetével, a politikai retorika módosulásával, vagy 1968-at követően, rövid időre, amikor „valamivel kedvezőbb feltételei támadtak az irodalomnak is” (*Erdélyi változatlanságok*). A homogén jelleg megmaradt azonban: a „kommunista viselet nadrágjába egyszerre két lábbal ugró román nacionalizmus új támadásba lendült régi szándékában, hogy minket, Erdély magyarjait az etnikai beolvasztás roppant kohóiban – az Internacionálé dallamára – homogenizáljon” (*Költő az erdélyi télben*). S így lettek „a Ceaușescu-féle diktatúra több mint két évtizedes, nacionalista, sovinizsita, idegengyűlölő kurzusának” „iszonyatosak a következményei” (*Drága, fiatal barátaim!*).

Látnivaló: attól, hogy a hungarocídiummal szinte mindent Trianon terhére ró, még nem menti fel a, mondjuk úgy, második vészorszak, a pártidiktatúrák emberiségellenes bűneit, magyarellenos intézkedéseit. Igen ám, de nem csupán a lelki, hanem a testi füleivel is hallhatta a kérdést; s ha nem tette volna fel magának, nekiszégezték a riporterek: mit, miként cselekedett ő e tartós pártidiktatúrában, milyen tisztséget vállalt. Felelte az egyik helyen Fodor Istvánnak, hogy pártaktivista sose volt, pártlapnál se dolgozott, kezdetben a Magyar Népi Szövetség, majd a Művelődési Minisztérium és az Írószövetség lapjánál vállalt szerkesztői, főszerkesztői munkát. Nem akarja persze azt mondani – tette hozzá –, hogy ezek a lapok „függetlenek” voltak a pártideológiától (*Csónakunk alól elmegy a tenger?*). És felelte egy másik helyen Szűcs Lászlónak, hogy parlamenti képviselő-

ként feláldozta néhány könyvnek a megírási energiáját. Mégpedig „avégett, hogy valami-képpen ott is, a törvényhozó fórum szintjén is kimondjuk, világ elé tárjuk a jogfosztott erdélyi magyarság gondjait”. „Kimondtuk? – kérdezi önmagától, s nyugodtan jelenti ki: – Amennyit s ahogyan lehetett, én kimondtam, elpanaszoltam.” Vele hasonló cipőben járó elődjeként Kós Károlyt nevezi meg, aki a román parlamentben ugyanezt próbálta (*Vegyük fel a tolerancia vallását*), vagyishogy őt is hasonlóképpen szoríthatta a vállalt, választott lábbeli.

No, mindössze ennyi? – hallhatta volna ama lelki füleivel az elégedetleneket, akik folyvást firtatták, firtatják, a képviselői mandátumot tán már kevésbé, a kommunista voltot annál inkább. Főként pedig amiről Nagy Pál, a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* tervezett 5. kötetének szócikkszerzője is, nehezen se érthető módon, megfélekedzik (*Látó*, 2006/12): hogy 1970-től egy cikluson keresztül Sütő András az RKP központi bizottságának póttagja volt. Igaz, szavazati joggal nem rendelkezett, s igaz, hogy belső döntéssel kizárták a testületből, mégpedig azzal a Domokos Gézával párban, akinek a Kritérionnál végzett tevékenységéhez az újabb romániai magyar művelődéstörténetben senki másé sem fogható. A póttagság: tény, s hallgatni róla azért se okos és okkal való, mert az író leghűségesebb szolgája, öregkorában támasza, az az Ablonczy László is feltünteti a monográfiájában (*Nebéz álom*), akit pedig e könyv írásai többször is oly szeretettel említenek; régi barátságukat a sóhoz hasonlítva, mely tudvalevőleg „nem romlik és nem romlaszt” (*Párizs poharai*).

E tény ismeretében a régi nyilatkozatokhoz, vallomásokhoz képest is kevés, elégtelen és árnyalatlan a summázat a Fodor-interjúból. „Engem nem a szocializmus, kommunizmus eszméje vonzott – bár József Attilától is kaphatott sugallatot az ember. Engem az erdélyi magyarság tragikus állapota, közösségi veszélyeztetettsége lökött a politikába.” Ha legalább magyarázkodna! – olvashatta azok szavát, akik, mint Székely János – igaz, a hagyatékban maradt emlékezésében (A büntudat természetrajza. *Árgus*, 1994/1) – úgy ítélték meg, hogy Sütő András, „a kivételesen tehetséges” író, akinek „ráadásul rokonszenvesnek, megindító melegségű emberi hangja van szóban is, írásban is”, a vallomástevésben „sohasem töredelmes”. Cs. Gyimesi Éva nyilvános levelének bántó feltételezése ellen – hogy azért fest drámai képet a helyzetükről, és követelőzik türelmetlenül, mert rossz a lelkiismerete, hiszen „aktív részese” volt a „kommunizmus építésének” – már védte magát, Domokos Gézának az RMDSZ körüli személyi és anyagi ügyeket taglaló emlékiratát köszönve és bírálva – egy magánlevélben (*Az Esély esélye*). S ez a nyilvánosságtól való elzárkózás, a korábban már szóba hozott alkalmi jelleggel együtt elégséges indokkal szolgálna az annyira elvárt szembenézés elmaradására – a nyilatkozatok, vallomások terén. Mert hogy – végül is egyedül ez számít – a szépprózában, a drámákat nem is nézve, megtörtént a számvetés. Hogy Sütő András, szemben a talán egy sötét szoba mélyén fogalmazott bírói váddal, „aktív részese” volt a „kommunizmus lebontásának”, ennek gyors belátásához elég volna lassan elolvasni, mondjuk *Az Idő markában* esszéit. De idő hiányában legalább a *Nagyenyedi fügevirágot*, a hetvenes évek legelejéről, aztán a *Perzsákat*, s mondjuk, még a *Mondd!*-ot. S akkor tán egyetértően lehetne hivatkozni a Domokosnak szóló levél sejtelmes fényben feltűnő alakjának, Szőcs Gézának két cikkére is, az *Irodalmi Jelen*ből. Az egyikben az író pártba történt belépésével kapcsolatban állítja: „mindazok

közül, akik Sütővel egyidőben vállalták ezt a döntést, senki olyan egyértelműen, meggyőzően és felemelően el nem számolt a múltjával és múltja rossz döntéseivel, mint Sütő András” (2006/12). A másik nekrológ, *Az első tizennégy gondolat Sütő András halálakor* (2006/11). Az első gondolat magva, hogy „Tamási Áron halála óta nem érte ekkora veszteség az erdélyieket”. A második így szól: „Soha többé akkora rangja, tisztelete, becsülete írói szónak magyarul nem lesz, mint amennyinek a Sütő András tolla alól kikerülő szavak örvendtek: soha többé annyi bizalommal, figyelemmel és lélekkel nem fogják magyar író szavait sem olvasni, sem nézőtereken hallgatni, mint amennyivel Sütőt olvasták és hallgatták huszonöt-harminc éve Erdélyben.”

S itt akár le is lehetne zárni a folytatódó vészorszakokról, illetve ezek túléléséről, elviseeléséről szóló vádbeszédeket. Csakhogy a *létvégi hajrában* sem vonatik vissza a korábbi könyvcím érvényessége: *erdélyi változatlanóságok*. A homogenizálási törekvés lankadatlanóságát tapasztalván csüggesztővé nőhet a tehetetlenség érzése: a kisebbségek teljes fölszámolására törekvő állampolitika ellen még kevésbé lehet védekezni, mint régen. S a tolerancia, a tűrés határait sem azért feszegeti megannyi írás, mert szerzőjük lelkiismeret-furdalásos radikális volna, hanem mert nagyon is tárgyilagosan, a tényekre támaszkodva fölméri a veszteségeket. A (szórvány)magyarok élő lelkiismerete, Vetési László kolozsvári református lelkész *Ne csüggedj el, kicsiny sereg* című „döbbenetes dokumentuma” alapján nem rémlátomás kiterjeszteni a saját tapasztalatát: „Valaha volt, mélygyökerű, nagylombú családunkat s egészében a falu magyarságát ötven év alatt úgy megtépáztarítókította halál és exodus, hogy feltámadáskor nem lesz könnyű dolguk az Úr trombitásainak.” A tények és a tendenciák annyira meggyőzőek, sajnos, hogy szinte csodálkozni lehet és kell, miért Sütő András az egyedüli, aki a (romániai) magyar írástudók közül számol a teljes megsemmisülés esélyeivel is. *Csónakunk alól elmegy a tenger?* – idéztünk többször egy interjúból, amelynek címében magáért beszél a kép, az Illyés mondta legcáfolhatatlanabb beszéd, igaz, a kérdés hangsúlyával. Ugyanitt azonban a feltételezés mellől, hogy „mire a jogainkat megszerezhetjük: már nemigen lesz, aki leüljön a Petőfi álmotda jognak asztalához”, már nem hiányzik az állítás sem, „nemzeti létünk került végveszélybe”. Hallja már, amint Agárdy Gábornak írta, a végzavakat is: „Isten veled, Erdélyország!”

A végveszély ismerteti fel és összegezteti vele, hogy majd minden munkája „a veszélyeztetett magyar nyelv védelmében íródott”. És hogy nincs hová hátrálni, el kell érni a „legfőbb cél”-t, a Sylveszter Lajossal és másokkal együtt megálmodottat, *Székegyföld, a romániai magyarság belső anyaországa* autonómiáját. A *Létvégi hajrában* igen különböző műfajú írásai igen egységesek e cél kijelölésében. Voltaképpen az elérésének módjában is, egy szempontból: „szólni kell a román demokrácia legjobb erőihez”, mert Románia akaratára ellenére nem teljesülhet be az álom, „a Svájc mintájára megújított Erdélyben” a „kantonok szabad világa”. Annak ellenére vagy éppen azért figyelmeztet erre, mivel a Cs. Nagy Ibolyával megosztott tapasztalatai szerint a „magyargyűlölet sugárfertőzése olyan erős a román társadalomban, hogy annak a felezési idejét még hozzávetőlegesen sem lehet kiszámítani”. Megint csak ez a kiszámíthatatlanság magyarázza, hogy ő maga is bizonytalan abban, vajon mikorra érhetik el a célt. Ha azt nézi, hogy „a tatár és a török alatt megőrizte önmagát a székelység” (*A szavakról és a pusztulásról*), akkor tán az a türelem is

megjárja, amellyel – s épp az *Elfogyott a mitikus türelem* példái ezek – a teknősbéka elindul a roppant messze tenger felé, vagy amellyel Jób végül elnyerte Isten kegyelmét. Ám ha az európai példákra tekint – s épp *A gordiuszi csomót nem elvágni kell* sorolja ezeket –, akkor akár a finnországi svédek, akár Katalónia, akár Dél-Tirol esete vagy a Gagauz Autonomiáié már hiányoltathatja, sürgettetetheti a polgári engedetlenség olyanfajta módoszatait, mint a tüntetés, a sztrájk, a békés tömegmozdulás több változata. Az, hogy ezekről meg éppen a *Vegyük fel a tolerancia vallását* címmel beszélget, újfent érzékeltetheti: az irány világos, az irányzék pontos és biztos, még ha – a szerző szemléletesen szellemes képével – gyakorta kénytelen is a találatokhoz igazítani a céltáblát. Vagy eltérni Gambetta tanácsától: az álmaidat, vágyaidat „egy percig se feledjétek, egy szóval se említsétek!”. Pedig a francia politikusra majdnem annyiszor hivatkozik, mint a Hemingway kölcsönözte francia mondásra: „D’abord il faut durer! Mindenekelőtt fenn kell maradni!” (*Az alkotás igéi – ars poeticákban*).

E parancs mintha nemzetközi érvényűvé emelné azt a Bethlen Gábortól ihletett, „úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk!” gondolatot, amelyet Sütő András a hetvenes évek legelejétől nemzetiségi jelszóként szüntelenül hirdet és követ. A fejedelemnek azokkal a szavaival együtt, amelyeket ugyanez óta politikai hitvallásszerűen hangoztat, attól a figyelmeztetéstől kezdve, hogy „ha valamibe belefogtok, jól vigyázzatok, annak madzagja markotokba ne szakadjon”, azokig a tanulságokig, hogy „mindenkor az időnek alkalmazkodásához szabtam magam” vagy hogy „az idő mutat meg mindeneket, minek mint kellessék lenni”.

Igen ám, de itt ismét szokatlan, sőt meghökkentő újságra, párhuzamba állításra lehetni: Bethlen Gábornak Machiavellivel való rokonítására. Az életmű korábbi szakaszaiban, a Nagyságos Fejedelmet megszólító s hozzá panaszos levelet küldő *Nagynyedi fügevirágtól* számítva ennek nyoma sincs, közvetlen, ám feltáratlan előzményei az újabb időkből valók lehetnek. Az Erdélyi változatlanóságok Ablonczy László 1998-ban készített beszélgetésében („*Uram, maradj velünk, mert esteledik!*”) egy szóval sem említette a firenzei államférfit, íróat. A „machiavellista készség”-et, amit szerinte meg kéne tanulniuk a mai politikusoknak is, a Romsics Ignácnak szóló levél 2001-ben Bethlennek tulajdonítja ugyan, ám – Istvánnak, a Horthy-korszak miniszterelnökének, s nem Erdély aranykora megteremtőjének. Ugyanebben az évben, egy egészségügyi kiadványt méltatva azonban már összekapcsolódik a két név, mégpedig Bethlennek a bolondistókságtól való óvása és *A fejedelem* szerzőjének intelmei alapján (*Gyógyító évtized*). Majd a rá következő esztendőben „szerelmes” Alma Matere diákjainak ugyanúgy az iskolaalapító sugárzó zsenialitását emeli ki, mint három évtizeddel korábban. S ha nem méltatja is, mint akkor, hogy ő emelte tökélyre a „történelmi zsákbanfutást”, tanítását minden utónemzedék „kötelező lecké”-jeként jegyezze.

Bethlen Gábort a Kemény János örökségét összefoglaló írás, a *Vallani és vállalni* nevezi – ismereteink szerint – először „ravaszágban, machiavellizmusban utolérhetetlen”-nek. Ebben esetleg szerepe lehetett annak is, hogy az ezredforduló körüli idők során Sütő András mind gyakrabban fordult vissza a két világháború közötti romániai magyar kultúrához, az erdélyi irodalom indulásához. Ahogy, futólag, már szóba is került: a példák, a minták keresésének szándékával. Így talált rá a *Kiáltó Szóra*, a „magunk összesze-

désé”-nek és a munkának Kós Károlyék fogalmazta programjára, s toldotta meg a Reményik-vers felszólításával: „Ne hagyjátok a templomot s az iskolát!” Ahová mindkét szerző tartozott, a helikoni munkaközösség pedig az írástudók felelőssége ritka zálogának tűnt fel előtte. A *Vallami és vállalni* néven szervezett vitájával együtt, amelynek lényegét az emlékezés „a nemzeti sorsproblémáink kimondására” való készítésben ragadja meg, még mellékes tényezőnek sem tartva, hogy a múltba forduló történelmi regényekkel való leszámolás szándéka robbantotta ki, és hogy hamar elhangzott ellenérvként: a jelen gondjainak kimondása még lehetetlenebb, már csak a cenzúra miatt is. Végül így bukkanhatott föl az a gondolat, hogy a transzszilván lelkiség Bethlen korából ered – akár bölintánának erre a történészek és a filozófusok, akár nem, az mindenképp bizonyos, hogy az uralkodó lelki arcát megrajzoló Makkai Sándor-esszé, az olvasmánynak ma is élvezetes *Egyedül* az 1929-es keletkezésekor nem volt egyedül, több hasonló írás született, és hősük körül valóságos kultusz kezdett kialakulni. Mindazonáltal Makkai – ha figyelmesen olvastuk – egy szóval sem említi az olasz politikust, a reneszánsz államférfit. Van azonban egy mástól idézett mondata, amely az ország alkotó politikust jellemzi: „Szabad volt mindenkit megcsálnia, csak egyesegyedül a magyarságot nem”, s amely közvetetten bár, de utalhat a machiavellizmus képzetére vagy legalábbis előhívhatja azt, ellentétben a transzszilvanizmusával, amelynek kiáltványa egyenes, nyílt beszédével tűnt ki.

Ezek után nyilván véletlen, hogy éppen a Csoóri Sándor 75. születésnapját köszöntő *Fehér holló feketében* ad hangot ismét Bethlen „machiavellista képmutatásainak”. Ugyanabban az évben, 2005-ben az indulatoktól teli világon Szűcs Lászlóval közösen töprengve még egyértelműbben fogalmaz. Az uralkodó zseniális képességeinek egyikeként említi, hogy a viharos indulatait mindig legyűrte a hűvös ésszerűség, az erőviszonyok józan fölmérése. E dicséretnek után újból úgy beszél róla, mint Európa egyik legsikeresebb vezetőjéről, Erdélyország felvirágoztatójáról, közben azonban van egy félmondata Bethlenről, „aki maga volt a magyar Machiavelli”.

S ez a minősítés, hangozzék el bármilyen szövegkörnyezetben, legalább kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt a *Létvégi hajrában* írásainak a már emlegetett, a korábbiaktól különböző beállításaival, szokatlan hangsúlyjaival összevetve. Másrészt a személyiségmin-tával való, hosszú időn át tartó szinte teljes azonosulást tekintve. E két szempont együttes követése úgy láttatja, hogy amennyire megingathatatlan az író Trianon, továbbá a szocializmus tegnapi káros voltának megítélésében, annyira meginogni látszik a fejedelmi magatartás, cselekvéselv, a történelmi zsákban futás mai hasznos voltát illetően. Lehet azonban, hogy machiavellistának bélyegezve Bethlent – önmagát bélyegzi meg. Magára veszi mindazt a vádat, amelyet az utóbbi évtized során fölhoztak ellene – így felel az őt támadóknak, politikai szerepvállalásait becsmérőeknek, a töredelmes beismerésekre óhajtozóknak. Ez az önkritikája – talán. Ha annak idején – mint Makkai tanulmánya kieme-li – a fejedelmet illetően több tanulmány az „őszinteség kérdése” körül forgott, akkor az Erdély nagy fejedelmét *A fejedelem szerzőjével* rokonító új keletű Sütő-írások is hozzájuk sorolhatók, foroghatnak ezek is az egyenes beszéd, az őszintétlenség körül. Nem távolodva az eszményképtől, de még dacosabban vállalva azt. Mint aki nem pöröl, ha besároz-zák; mondjon, ki mit akar. Mert akiről a szóbeszéd járta, egyben biztos lehetett és volt is: azt senki sem állíthatja, hogy a magyarságot megcsalta volna.

Van vagy lehet e Machiavellire vetített Bethlen-képnek még egy vonatkozása, és ez már irodalmi érdekességű. Arra utalhat, hogy vajon befolyásolta-e az írói nyilatkozatok szerint régóta tervezett s hosszú éveken át érlelt, az alaphelyzetét és konfliktusát tekintve világosan körvonalazott, ám végül is félbehagyott vagy töredékben maradt dráma sorsát. Itt is, mint máshol is a választott hősének helyzetét, döntéseinek okát jellemezni igyekvő Makkaival mondhatnánk, hogy „sötétségben vagyunk”. Világos azonban, hogy nemcsak az alkotó energiái csappantak meg, és nemcsak a belső készítés gyöngyült. Az irodalmi környezet, közélet serkentő, ösztönző ereje sem hathatott, hiszen az általa mindvégig képviselt és vállalt felfogás avult, korszerűtlen voltát ecsetelte. Ő pedig a kérdésre, hogy változott-e az ars poeticája az elmúlt esztendőik során, büszke határozottsággal válaszolta: nem változott, csak bővült. Az annyiszor hivatkozott Németh László vallomásos gondolatát – „Nem akarok csak művész lenni. Egy író, aki csak szép: szajha” – idézte ismét, „magyar kényszerűség” fakasztotta, azaz „nem egyetemes érvényű” eszmének állítva, hozzátéve azonban, hogy soha nem jutott eszébe „egyenruhaként” viseltetni minden magyar íróval és költővel. A másik hitvallását sem most fogalmazza meg először. „Erdélyben az ember, ha író is tehát, ott kezdődik, ahol összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották.” Az emberi megfosztottság és kilátástalanság tudata vezeti vissza minduntalan a sorsirodalomhoz, pontosabban ennek a hiányához, amikor azt kutatja az emlékezetében, hogy a szellemi élet „mai felfordult állapotához” hasonlót tapasztalt-e valaha is. Határokon átívelő érdekesség, hogy amit kifogásol és igényel, az nem idegen olyan, az övétől eltérő felfogásúként jegyzett írótól sem, mint Oravecz Imre. Ő a kivándorlásról szóló történelmi regényét beharangozva adja az olvasók tudtára: műve megírására az is hajtotta, hogy „Magyarországon nincs szociálisan érzékeny irodalom: akármekkora a kizsákmányolás, a szegénység, a gond, nem jelenik meg az irodalmi művekben” (Kalandok ó- és újhazában. *Könyvbét*, 2006/11).

Az írói kedvét inkább leszerelésre buzdító, semmint mozgósító „új kanonizáció” folyamatáról és kísérő jelenségeiről Sütő András általánosságban úgy szól *ugyan*, hogy nem erőlködik fékezni a „vágtság indulatok”-at, szarkazmusért sem megy a szomszédba, ám a saját közlési lehetőségeinek szóba hozatalakor többnyire visszafogott, mérsékli hangja támadó erejét. Nem fakad ki, hanem mintegy tudomásul veszi, hogy kiszorult a különböző folyóiratokból, lapokból, például az – általa nagybetűkkel jegyzett – *Alföldből*, *Kortársból*, *Tiszatútból*, az *Utunk-Helikonból*, az *Igaz Szó-Látóból*, a *Korunkból*. Feltételezhető, hogy az orgánumok vagy legalábbis egy részük esetében „csak” közömbösségről lehetett szó: az új kanonizáció kellemes követezése közben kellemetlen esemény lett volna egy Sütő-írás megjelentetése. Nemhogy nem ostromolták hát, nem udvaroltak neki kéziratokért, lehet, még kérni sem kértek tőle. A romániai magyar fórumok szerkesztőinek viselkedése azért is nyomaszthatta és sérthette, mert mintha azoknak az erdélyi színház- és könyvkiadó vezetőknél a magatartását másolta, utánozta volna, akik a drámáit nem tűzték a műsorukra, könyveit, a pártállami diktatúra idején betiltottakat, így ismeretleneket nem jelentették meg. Ezek után okkal érezhette vigasznak, ha némelyek figyeltek rá. Bogdán Lászlónak emlegette tréfás-keserűen, hogy az „erdélyi Tihanyi Echóm a *Látóba* és a kolozsvári *Helikonba* költözött, ahol irányomban süketnek tettei magát”.

Nemcsak tette, az is volt. És maradt – hiába, régi a figyelmeztetés: ne tessed magad, mert úgy maradsz. Ha más nem, elárulná ezt az a szánalmas kisszerűség és nemtörődömség, ahogy az „anyafolyóirat”, az annyi remek Sütő-alkotást közreadó *Igaz Szó* utódja, a *Látó* a lap történetének bizonyosan legolvasottabb és legrangosabb szerzőjét búcsúztatta, emlékéit idézte. A szerző utolsó évtizedében pedig mintha egyenesen tiltás alá estek volna a tőle származókon túl a róla szóló írások is. E széles sugarú sükettség önmagában – mentegethetnék magukat a már erre is képtelenek – nem szolgálhat azonban eleget magyarázatul arra, hogy Sütő Andrásnak mennyi munkája maradt félbe-szerbe, töredékben, tervben. Persze, ok a betegség, a kórházból kórházba járás is, a *Pintér Lajosnak* mentségül felhozott körhintás szédülés, és az „örült nyüszítés, feledékenység, százfelé kapkodás” is. Így aztán az évek, ha nem évtizedek óta ígért Bethlen-dráma éppúgy füstbe ment terv maradt, mint a *Harang a szélben*, a világháborús évek hányattatásainak önéletrajzi ihletésű, de a sármási zsidók kálváriáját megidéző regénye is. Ugyanez lett a sorsa annak az *Álomkönyvnek*, amelynek kiadására szerződése is volt, s amely talán csak arra vár, hogy a hagyaték gondozói majd összeállítsák a naplószerűen készült feljegyzéseket. Igazi izgalmat azonban annak az eredeti naplónak a megjelentetése kelthetne, amelyikből a *Szemet szóért* és a *Heródes napjai* is ízelítőt adott már – e tizenvalahány, vaskos, kézzel írt füzet létezéséről a Cs. Nagy Ibolyának szóló levél ad hírt. S ott volnának, vagy tán csak lennének aztán a Szűcs Lászlónak említett „emlékirat” lapjai: már az utóbbi időkben a szülőfaluja és a családja tragédiáival kapcsolatban felszínre bukkanó emlékek, szomorú élmények is kötetnyit tölthetnének meg. A maga számára is különös és megdöbbentő tapasztalata: hogy Pusztakamarás története „tele van az anyanyelvük miatt legyilkolt magyarok drámájával” (*A tűrés határjai*). Hogy édestestvérét, Jóska öccsét nem is olyan régen, 1980-ban a „magyar éneke miatt” verték halálra (*Énekeljetek, magyarok!*).

Az emlékiratra eredetileg úgy hivatkozott, hogy itt szólal majd meg, fűz megjegyzéseket ahhoz a hajszához, amelyet a „zsigeri gyűlölet, a megélhetési tényhamisítás és mocskolódás hangján indított” ellene „néhány bulvár-zsurnaliszta egy kisded lap hasábjain”. E lapocskában alighanem a lakhelyén szerkesztett *A Hetet* lehetne tisztelni, ha főszerkesztőjének s egyben a nyelvhelyesség útvesztőiben buzgón bolyongó cikkírójának nem lenne helye azon a tablón, amelyik a Bibó István megrajzolta eltorzult magyar alkatokat ábrázolja. E tabló ugyan nincs még teli – az önmaga képének retusálásával vádolt Sütő András azonban már nem védekezhet azzal, hogy halála után váratlan tanúja, igazolója akadt egy őt mélyen érintő ügyben, 1956 nem utólagos, hanem egykori megítélésében. Egy maga már több mint negyven éve halott író, Komjáthy István, a magyar mondavilág kutatója, a szomszédos országok jó ismerője eddig kiadatlan s most folytatásokban közölni kezdett memoárjában 1956. december 7-én rögzítette az alábbiakat: „Erdélyi állapotokról beszélt valaki: Asztalos I., Nagy I., Szabédi ellenségesen viselkednek a forradalommal szemben. Sütő és a fiatalok álltak a forradalom mellé. Komoly differenciák! Magyarellenes agitáció folyik. Állítólag partizánok jöttek át 24-e után. Románok is” (*Magyar Nemzet*, 2006. november 25.). Az emlékirat vázlatai, feljegyzései, cédulái bizonyára többször kitérnek arra a publicisztikára is, amelynek a szerzője jeles kollégája, ám ő, indultatosan, „nevesnek vélt magyar”-nak nevezi: Szabó Gyula. A cikk az 1990. márciusi marosvásárhelyi pogromról, amely Sütő András halálát is hozhatta volna, úgy vélekedett,

hogy nem kellett volna egy hónappal korábban a fáklyás-gyertyás-könyves tüntetést szerveznie, százezer magyart összetrombitálnia, „meg aztán túlzás oly nagy ügyet csapni abból, hogy valakinek kiverték a szemét”. Ehhez a személyes sorsát, életét meghatározó esemény krónikájához képest szinte elhanyagolható lett volna, ám idejét fecsérően nyugtalanította Tamási Áron temetésének históriája – itt pedig a legendagyártás gyanújába keverték, azt hányták a szemére, hogy ha nem is ő találta ki, de leghatásosabban ő terjesztette Tamási holtteste vándoroltatásának meséjét. Emiatt szinte kényszerűt érzett kideríteni és bizonyítani az igazságot: az író koporsóját csakugyan eltérítették, az „valóban megjárta Lupényt”, amelyet a román hatóságok bizonyára szándékosan tévesztettek össze Lupenivel, azaz Farkaslakával (*Lábra kapott legenda?*).

E példa akár azt is tanúsíthatná, hogy az író idős korában maga térítette el magát az alkotás szenvedélyétől, pótcselekvésekbe menekült. Az írás tüzét ritkán bírta már fölcsiholni magában, hiába táplálta – az ő metaforáival élve – az a meggyőződés, hogy minden mű zárt világának megvan a saját „belső napja”. Hogy ő és a művei már elváltak egymástól – ugyancsak közhírré tett közlendője volt. Annak a reményének a kinyilvánításával együtt, amelyet Illyés Gyuláról szólva bújtatottan magára is vonatkoztathatott: az író védelme az életműve. S az övé is kiállja a próbát, amikor az Idő nem az emberen, hanem az írásokon lépdel majd.

Végére jutva e beszámolómnak, törekszem, lehetőleg ne maradjanak benne a Sütő András által mindig szóvá tett legkisebb „bocsánatos pontatlanságok” sem. Újraolvassa figyelek föl, hogy ama vártemplomi jelenések során elmulasztottam válaszolni a kijelentésként hangzó kérdésre: „Gyászoltok, fiúk, gyászoltok?” Ha adhatná az Isten, hogy ne csak válaszoljak, de meg is hallja, aki kérdezett, mondanám valahogy a következőket: „Gyászolunk, gyászolunk, pedig jobb dolgunk is lehetne. Jó volna például kerülgetni veled a Sikaszó környéki kátyúkat, bóklászni a fenyők között, vagy kereket cseréltetni, jövet is, menet is, mint mikor, zubogó esőben Pusztakamarás volt az úti célunk. Jó volna ülni, még ’hosszabban pihentetett borospoharak’ mellett, között is, Vásárhelyen vagy Debrecenben, de ha nem lenne más választás, akár Párizsban is, kedves barátaink, Ablonczyék asztala körül. És jó volna...” – folytatnám, ha nem motoszkálna egy verssor, átírásra és alkalmazásra készen arról, hogy a halottakat, a Halottat is irigyelni lehet, mert jó már nekik, nem élnek. ❧

1978-ban Debrecenben. Görömbei Andrásnéval, Görömbei Andrással és Márkus Bélával